

Peter Dragsbo: Dansk bygningsfredning ved en korsvej

Som resultat af et forskningsprojekt ved arkitektskolen i Århus om den historiske baggrund og udvikling for bygningsrestaurering og bygningsfredning i Danmark, har arkitekten Michael Ottosen i 1984 publiceret den første samlede oversigt over den danske bygningsfredningslovgivnings historie. Samtidig har Fredningsstyrelsen udgivet tre publikationer, bestående af en betænkning som oplæg til en ny lovgivning om bevaringsværdige, ikke-fredede boligbygninger, en fremlæggelse af de nutidige kriterier for bevaringsværdi samt en vejledning i byggeskik og vedligeholdelse af bevaringsværdige huse. Sideløbende hermed har Bygge- og Boligstyrelsen udarbejdet en vejledning om bedre renoveringsskik, og desuden er der i talrige byer og kommuner udgivet såvel bygningsregistranter som vejledninger i vedligeholdelse af ældre huse.

I dag, ti år efter det internationale bygningsfredningsår i 1975, står det danske bevaringsarbejde altså midt i en strøm af initiativer, synspunkter og forslag til fremtiden. Tiden må derfor være inde til at opsummere lidt af debatten og nærmere vurdere nogle fremtidsperspektiver for bygningsbevaringsarbejdet i bredeste forstand. Men lad mig først redegøre lidt for bygningsbevaringens fortid herhjemme.

Bygningsbevaring fra nationalromantik til loven 1918

Allerede i 1700-årenes anden halvdel begyndte en gryende national historiebevidsthed at gøre sig gældende. Den danske oldtid blev et emne for teater og digtning, kæmpe-

høje og ruiner blev sætstykker i den nye havekunst, og under Guldberg-tidens »danske« reaktion på Struensee-årene omskabtes f.eks. en oldtidshøj ved Jægerspris til det fædrelandshistoriske monument »Julianehøj«.

Det var dog først efter 1800, at en egentlig bevaring af historiske minder blev en realitet. Ikke uden sammenhæng med den romantiske haves ruindyrkelse var Hammershus det første monument, som »frededes« i 1820'erne. Siden formulerede professor N. L. Høyen programmet for den danske nationalromantik i kunst og arkitektur – og dermed også en politik for restaurering af historiske bygninger. Stærkt inspireret af Viollet-le-Duc i Frankrig koncentrerede man sig om genskabelse i fortidens *ånd*. Dette princip, som mest radikalt kom til udtryk i gennybygningen af Viborg Domkirke, udviklede sig efterhånden til det mere akademiske princip om korrekt tilbageføring til den mest oprindelige skikkelse. Heroverfor stilledes i årene omkring 1900 det engelske princip – formuleret i 1880'erne af kredsen omkring William Morris – om nænsom restaurering og respekt for det faktisk overleverede. Ikke underligt, at England også var det første land, der fik en egentlig bygningsfredningslov i 1877 – fredning er jo i princippet også et værn mod den radikale restaurering!

I Danmark blev debatten om behovet for en bygningsfredningslov rejst i årene omkring 1905 – et tidspunkt, hvor den engelske påvirkning gennem havebytanken og Anton Rosen og Ulrik Plesners studierejser var stor. Samtidig var genopdagelsen af den mere anonyme danske byggeskik på vej – hvilket senere førte til f.eks. dannelsen af »Foreningen for Bedre Byggeskik« i 1915. Og endelig var museerne og dermed det mere antikvariske synspunkt på vej til at blive en faktor i samfundet.

Ligesom tressernes byødelæggelse har skabt meget af forståelsen for halvferdernes bybevaring, således gik vejen mod en erkendelse af bygningsbevaringens nødvendighed også dengang via en række kampe. Bevaringen af Helligåndshuset i Randers i 1894 og Karmeliterhuset i Helsingør i 1906 var gode sejre, mens nedrivningen af »De seks søstre« i København i 1900, »Budolfi Kloster« i Viborg 1907 samt Efterslægtens Gård i København og Cortsens Gård i Horsens i rædselsåret 1913 var de smertelige tab.

Forslagene til en bygningsfredningslov kom fra to sider: fra Kunstakademiet i 1905 og fra Nationalmuseet i 1907. Fælles for forslagene var et fredningskriterium efter »kunstnerisk og historisk værdi«, men hvor Kunstakademiet foreslog offentlig ekspropriation som en udvej for sikring af en bygning, gik Nationalmuseets direktør ind for bygningsfredning som en stort set frivillig praksis. Dette stemte meget godt med Nationalmuseets gode erfaringer med frivillig fredning af oldtidsminder, men desværre bar holdningen nok også præg af et forhåndskompromis med tænkte politiske indvendinger mod indskrænkninger i den hellige ejendomsret. Endelig foreslog Nationalmuseet allerede i 1907, at der indførtes en mellemkategori af bygninger, hvor fredningen stort set kun bestod i en sikring af anmeldelse før nedrivning – det, der senere skulle blive til B-fredningerne.

Da bygningsfredningsloven blev vedtaget af Folketing og Landsting i 1916–18, fulgte man stort set Nationalmuseets forslag uden større debat eller indvendinger. Eneste politiske bidrag bestod i et par økonomisk begrundede nedskæringer: dels forlangte man, at Nationalmuseet skulle nedskære den foreslåede liste over fredede bygninger med 100, fra ca. 450 til 350, og dels indførte man reglen om, at fredede bygninger »som regel« skulle være over 100 år gamle – et uheldigt og dårligt begrundet element, som har hængt ved bygningsfredningsloven til den dag i dag.

Den første fredningsliste var tydeligvis omhyggeligt udvalgt og begrundet, vel især på baggrund af Hugo Matthiessens omfattende rejser rundt i landet i de foregående år. Men i virkeligheden blev den nye lov ikke den store

beskyttelse. I løbet af de 25 år fra 1918 til 1942 forsvandt 66 fredede bygninger fra listen – kun en eneste gang benyttede staten sig af muligheden for ekspropriation! Og endda var der rabiater funktionalister, der i mellemtiden angreb »dem, der vil frede alt« ...

I løbet af årene øgedes antallet af fredninger dog langsomt, og fra begyndelsen af 1960'erne begyndte debatten om nedrivning eller bevaring at blive skarpere. Et privat bevaringsselskab så dagens lys i København, Det særlige Bygningssyn på Nationalmuseet udgav i 1961–62 de første »Bevaringsplaner« for Christianshavn og Mariager, og i 1962 kom også begrebet »bevarende byplanvedtægt« ind i byplanloven. 1966 revideredes bygningsfredningsloven, hvorved bl.a. Statens Bygningsfredningsfond oprettedes – og i 1975 kom så det internationale bygningsfredningsår.

Nye tider, nye love, nye værdier

Indtil 1960'erne drejede bygningsbevaring sig i høj grad om det gamle, det sjældne, det smukke eller det kendte. Omgivelses- og helhedsfredninger i lighed med praksis i f.eks. England, Holland og Frankrig, havde været foreslået, bl.a. af Harald Langberg fra Nationalmuseet, men bygningsfredningsloven var fortsat en lov for fremragende over 100 år gamle enkeltbygninger.

I 1975 slog en bredere holdning til bevaringsbegrebet imidlertid igennem. Den danske nationalkomite for bygningsbevaringsåret valgte at lægge den danske indsats på den mere anonyme arkitektur og de bevaringsværdige bygningsmiljøer. 1975 blev ifølge Michael Ottosen »kulminationen på et arbejde, der går ud på at ændre holdningen fra interessen for beskyttelse af enkeltstående, unikke monumenter til også at interessere sig for beskyttelse af sammenhænge, der ganske vist er af mindre »kvalitet« i rent fredningsmæssig henseende, men som indeholder andre kvaliteter, som man ønsker opretholdt«.

I 1979 revideredes så bygningsfredningsloven afgørende. Af de positive ting, som nu gennemførtes, kan nævnes: én fredningsklasse med en meget høj grad af beskyttelse, ud-

videlse af bygningsfredningsfonden til støtte af bevaringsarbejde og restaureringer, mulighed for fredning af omgivelser og haveanlæg, mv. Vigtigst var dog den nye, brede formålsparagraf, der nu understregede, at bygningsfredning skal »værne ældre bygninger af arkitektonisk eller miljømæssig værdi, herunder bygninger, der belyser bolig-, arbejds- og produktionsvilkår og andre væsentlige træk af den samfundsmæssige udvikling«.

I det hele taget er værdibegreberne i forbindelse med bevaring under omformning og udvidelse i disse år. Arkitekter har formuleret nye værdier som miljøværdier, oplevelses-, orienterings- og herlighedsværdier (jfr. Vibeke Dalgas: »Bevaringsplanlægning«, Planstyrelsen 1979). Og museumsfolk og etnologer har formuleret de kulturhistoriske bevaringsinteresser (jfr. Fortidsminderådet: »De kulturhistoriske bevaringsinteresser – nyere tid«, 1981), hvori også er indbefattet mere etnologiske værdier som symbolværdi, brugsværdi og kulturhistorisk fortællerværdi.

Tre publikationer om bevaringsværdige huse

I Fredningsstyrelsens publikation fra 1984, »Den bevaringsværdige bolig på land og by«, understreges det, i hvor høj grad tiderne er skiftet. I dette programskrift for vore dages holdning til bygningsbevaring uddybes bygningsfredningslovens formålsparagraf: bygninger »beretter om et lands kunstneriske udtryksformer, men også om befolkningens levevilkår og dermed om de økonomiske og sociale forhold. Det gælder gårdenes rummelige stuehuse. De jordløses lavloftede landhuse. Strøggadernes imponerende etageejendomme, provinsbyens rækker af enetagers småhuse i sidegaderne og storbyernes fleretagers, ensartede boligejendomme«. Billedsiden er lige så alsidig. Bagsiden viser en husrække fra Halmtorvet i det mørkeste Vesterbro – og det øvrige billedmateriale skifter fra Ærøskøbings 1700-talshuse til Grøndalsvænges villæer fra tiden omkring 1. Verdenskrig med en selvfølgelig konsekvens, i fuld samklang med hæftets øvrige gennemgang af bevaringsværdierne i det danske land (PS: 5 af billedteksterne er dog desværre forkerte!). Alder og

sjældenhed opretholdes naturligvis som væsentlige bevaringskriterier – ligeledes arkitektonisk kvalitet og harmoni. Men det understreges, at man bør sætte sig ud over enhver epokes hårde dom over de foregående generationer – »selv funktionalisme og elementbyggeri vil få deres væsentlige plads i bygningshistorien«. Lige så klart siges det, at det egensynlige, det tidstypiske og det i bred forstand kulturhistorisk fortællende og identitetsskabende hører med til det bevaringsværdige. Endelig diskuteres, hvor grænsen mellem tilfældige og ødelæggende bygningsforandringer går. Som kulturhistorikere i de senere år har påpeget, kan en bygning forandringer gennem tiden have en selvstændig fortællerværdi og derved øge bygningens historiske interesse. Fredningsstyrelsen trækker meget fornuftigt grænsen ved »karakterødelæggende ændringer« og »ændringer af ringe kvalitet« – såsom teaktræsgadedøre og imprægnerede vippevinduer (de vil selvfølgelig en dag være interessante i en for deres tid typisk helhed!).

Hvordan bygningers bevaringsværdi så opretholdes eller genskabes gennem korrekt restaurering og vedligeholdelse, gennemgår Fredningsstyrelsen i et selvstændigt hæfte med titlen »Om byggeskik og vedligeholdelse« (1983), beregnet til gratis uddeling til husejere, lejere og håndværkere. Det er lige så smukt som den foregående publikation og fortsætter dens gode holdning. Vejledningen behandler også bygninger fra dette århundrede og lægger bl.a. meget vægt på, at der er forskelle på forskellige egne og tiders murbehandling, tage, vinduer mm.

Bygge- og Boligstyrelsens håndbog i »Bedre renoveringsskik« (1984) er ikke helt så smuk og indbydende som Fredningsstyrelsens publikationer, men da den ikke sigter specielt på bevaringsværdige huse, koncentrerer den sig til gengæld endnu mere om de sidste 100 års huse og går op til vore dage. Den er således i høj grad et supplement til – og et fremskridt i forhold til – Gyldendals bog om »Byhuset« (1980), der stort set undlod at behandle byggeri fra efter industrialismens frembrud.

Af de nye publikationer om bevaringsværdige huse fremgår således den bredere og

mere kulturhistoriske opfattelse af begrebet bevaringsværdi. Men samtidig peger dette på to store problemer i spørgsmålet om bygningsfredningens praksis og fremtid.

Den ulyksalige 100-års-regel

Det ene problem er den fortsatte, omend blødgjorte regel om, at fredede bygninger skal være 100 år gamle. Reglen kom som før nævnt af uopklarede grunde ind i loven af 1918 og er forblevet der siden. Imidlertid findes en 100-års-regel ikke i andre landes bygningsfredningslove – der opereres med højst 25–50 år og i flere lande uden grænse. Michael Ottosen siger da også helt rigtigt, at arkitektonisk og kunstnerisk værdi ikke er aldersbestemt. Der er jo arkitekturværker fra de allerseneste år, som vi allerede nu ved skal fredes en dag. I den nyligt udkomne bygningsregistrant for Gentofte Kommune (»Huse i Gentofte«, 1984) er hovedvægten for eksempel lagt på arkitekturen fra de sidste 50–75 år.

Når Michael Ottosen i samme åndedrag skriver, at 100-års reglens implicitte satsen på »det gamle og sjældne« hører hjemme i museal og kulturhistorisk sammenhæng, er der dog noget, han har misforstået. Museerne arbejder i højere og højere grad med samtiden og med de sidste 100 års kulturhistorie – og er jo faktisk i forhold til de fleste arkitekter gået foran i arbejdet med at pege på de ikke-erkendte værdier i bygninger og miljøer fra de sidste 100 år!

At 100-års-reglen heller ikke er Fredningsstyrelsens kop te, ses bl.a. i »Den bevaringsværdige bolig«, hvori det hedder, at »alle bygninger er bevaringsværdige, indtil det modsatte er konstateret« – først og fremmest på grund af ødelæggende forandringer. Det ses også i Det særlige Bygningssyns praksis, der i stadig større omfang gennemhuller 100-års-reglen. I Esbjerg er en række bygninger fra mellem 1890 og 1910 blevet fredet, og i andre byer er bygninger af arkitekter som Hack Kampmann, Anton Rosen og Ulrik Plesner fra efter 1900 – og endda bygninger fra tyverne, såsom »Hornbækhus« og »Bakkehuse« i København – blevet fredet. Når 100-

års-reglen overhovedet findes i den nyeste bygningsfredningslov, må det derfor skyldes en ret uformuleret politisk angst for den store mængde fredninger, der venter inden for de sidste 100 års bygningsmasse. Hvis fredningslisten skal afspejle Danmarks bygningskulturelle værdier, er dette jo – som påpeget af Michael Ottosen – et irrelevant argument. Men selv ud fra et rent økonomisk synspunkt er 100-års-reglen svær at forsvare. Thi for det første vil størstedelen af de værdifulde nyere bygninger alligevel skulle fredes, når de bliver 100 år. For det andet vil netop en tidlig fredning af en bygning ofte bevirke, at dyrt forfald og dyre restaureringer siden kan undgås – fordi der, mens bygningen endnu er ny og vel fungerende, skabes den sikkerhed, som er så vigtig for en kontinuerlig vedligeholdelse.

Mere end 200.000 bevaringsværdige huse ...

Med anvendelsen af de nye, bredere definitioner af bevaringsværdi skønner Fredningsstyrelsen, at vi alene inden for kategorien bygninger til beboelse har ca. 100.000 bevaringsværdige bygninger fra før 1900 – og endnu 100.000 fra perioden mellem 1900 og 1940. Dette skaber nogle nye problemer, dels for muligheden for overblik over landets bevaringsværdige bygninger, dels for definitionen af bygningsfredningslovens virkefelt.

Ifølge bygningsfredningslovens § 20, stk. 2 påhviler det Miljøministeren, in casu Fredningsstyrelsen, at udarbejde »sammenfattende oversigter over bygningsbevaringsinteresserne«. I praksis opbygges overblikket langsomt gennem en vifte af bygningsregistreringer, udført af museer, kommuner, lokale fonde og foreninger samt Fredningsstyrelsens 10. kontor. Emnemæssigt har hovedparten af registreringerne indtil nu drejet sig om ældre landsby- og købstadsmiljøer, mens registreringer af for eksempel landbobygninger i det åbne land, forstadsmiljøer og industrimiljøer endnu kun er i sin vorden. Samtidig er mange af de ældre bygningsregistreringer allerede nu utilstrækkelige, fordi man også her i praksis opererede med en 100-års regel. Men alt i alt er der dog nu udgivet bygningsregistreringer i 93 kommuner – og dertil

kommer, at der er tinglyst bevarende lokalplaner i 106 kommuner, omfattende ca. 21.000 ejendomme.

Endnu et vigtigt overblik over bevaringsinteresserne er i de sidste 2-3 år kommet ved, at de kulturhistoriske museer som led i amternes fredningsplanlægning har udarbejdet samlede oversigter over de kulturhistoriske interesser i en række amter – oversigter, som i høj grad har kortlagt forskellige egne bevaringsværdige bebyggelser og miljøer.

Samtidig er de »egentlige« bygningsfredningers rolle blevet ændret. Hvor Nationalmuseets liste over fredningsemner i 1918 var et kvalificeret bud på landets bygningskulturelle værdier efter nogle på forhånd fastlagte kriterier, afspejler vore dages fredningsliste (sidste gang udkommet 30. september 1983) flere forskellige tendenser. Blandt de senere års fredninger ser man for det første en række systematiske gennemgange af allerede registrerede byer, for eksempel Tønder, Aabenraa, Ribe, Sønderho, Nordby (Samsø), Mariager, Troense, Fåborg, Præstø m.fl.

For det andet afspejler fredningslisten en række »kampfredninger«, hvor fredningen har været svaret på en trussel mod et bevaringsværdigt hus, der ellers ikke ville være blevet fredet – lige foreløbig i hvert fald. Det gælder f.eks. huse som Frederik den Syvendes Stiftelse i København, Villa »Kampen« i Århus, Jelling Kro, den nedrevne »Svastika« og adskillige andre. – Og endelig er der den endnu ret usystematiske inddragelse af de sidste 100 års arkitekturmonumenter: Københavns Rådhus, Palads Hotel, Århus Toldkammer og Teater, Fåborg Museum etc.

For Michael Ottosen fremtræder denne »usystematik« som et problem. Han skriver, at »en eventuel oversigt over den samlede bygningsbestand og dermed over »fredninger in spe« må kunne danne basis for den generelle evaluering af bestanden af fredede bygninger, som endnu ikke har fundet sted«. Ligeledes beklagede man fra Fredningsstyrelsens side i 1975, at »en mere systematisk gennemgang af den eksisterende bygningsmasse eller grupper af bygninger inden for denne som led i forberedelsen af nye fredninger heller ikke har været mulig« (Per Hansen, Veit

Koester & Viggo Nielsen: »Bygningsfredningsloven og dens revision – status og perspektiver«, 1975). Og det beklages fortsat i 1984, at de hidtidige registreringer har været »uensartede og begrænsede« (Betænkning 1010, se nedenfor).

Nationalt overblik og lokalt ansvar

Drømmen om den store nationale, samlede oversigt over Danmarks bevaringsværdige – og potentielt fredningsværdige – bygninger lever altså fortsat. I praksis er det naturligvis ikke muligt. Spørgsmålet er, om det er nødvendigt? Med den brede kulturhistoriske definition af bevaringsværdi er hverken centralt fastsatte kriterier for – eller centralt styrede registreringer af – bevaringsværdier ønskelige. Fra museumsside er dette blevet udtrykt mest klart: »Kulturhistorisk bevaringsværdi skal på hver enkelt sted og egn defineres ud fra, hvad der netop her er karakteristisk, typisk og særligt fortællende. Dvs. det er bygninger, som vidner om særlige erhverv, mennesker, sociale grupper, levevilkår og produktionsforhold på forskellige tidspunkter i netop den egn eller det miljø« (Udtalelse fra Statens Museumsnavn 22.2.1983).

Sagen er, at der naturligvis findes både nationale, regionale og lokale bevaringsværdier. Rosenborg Slot kan ikke undværes af Danmark, SkjernVindmølle kan ikke undværes af Skjern. Forskning i og registrering af bevaringsværdier hører derfor lige så naturligt hjemme på henholdsvis nationalt, regionalt og lokalt plan. Politisk har man da også taget konsekvensen af dette, da man i 1984 udgav betænkningen om »Bevaringsværdige huse til beboelse« (Betænkning 1010 fra Miljøministeriet).

Anledningen var egentlig, at Folketinget havde erkendt, at der var et problem med de bevaringsværdige landbrugs-stuehuse, efter at den fulde fradragsret for vedligeholdelsesudgifter var blevet beskåret. Samtidig var der problemer med beskatning af restaureringstilskud til ikke-fredede huse. I hvert fald nedattes i 1982 et udvalg med det kommissorium at overveje, »hvilke foranstaltninger, der kan være hensigtsmæssige for at sikre be-

tryggende vedligeholdelse af ældre bevaringsværdige, men ikke fredede ejendomme på land og i by«, samt komme med forslag til økonomiske og lovmæssige løsninger.

Betænkningen foreslår, at der ydes statstilskud til istandsættelse af bevaringsværdige huse på indtil 40% af prisen, dog max. 4.000 kr. pr. hus eller 1.000 kr. pr. lejlighed pr. år. Med hensyn til problemet med at få konstateret, hvad der er bevaringsværdige huse, foreslås som en foreløbig løsning, at alle rimeligt velbevarede huse, der ifølge det centrale boligregister (BBR) er bygget før 1900, omfattes – mens der for bygninger efter 1900 skal kræves, at de er omfattet af enten en deklaration, vedtægt, lokalplan eller »en af de offentlige foretaget registrering«. Mest interessant i denne sammenhæng er dog betænkningens forslag om, at konstateringen af bevaringsværdi administrativt udlægges til kommunerne.

For landets ikke-fredede bevaringsværdige huse lægges der altså hermed op til et meget decentralt ansvar – hos den myndighed, der i forvejen står med den daglige bygningsadministration. Om også den nødvendige faglige bedømmelse af bevaringsværdi skal decentraliseres helt ud på kommunalt plan, fremgår dog ikke af betænkningen. Det vil heller ikke være muligt eller forsvarligt. Lige gyldigt hvor gode vejledninger eller »iagttagelsesmodeller«, der udgives, må bestemmelsen af bevaringsværdi i sidste instans ligge hos kultur- og arkitekturhistorikere, så vidt muligt i samarbejde med beboere og brugere.

Det mest oplagte forum for den ikke-nationale bygningsforskning og -registrering ligger parat i museer og arkiver på amtsplan. Dels har museerne i de allerfleste amter nu til sammen den tværfaglige ekspertise, som må kræves i arbejdet for bygningskulturen. Og dels har museerne erfaring og viden fra det kulturhistoriske oversigtsarbejde – hvorfra vejen til det samlede regionale overblik over bevaringsværdige bygninger ikke er så lang. Kunne dette blive løsningen på spørgsmålet om centralt og decentralt i bevaringsarbejdet, er betænkningen i øvrigt et godt oplæg til en nødvendig lovgivning, som bør gennemføres så hurtigt som muligt!

Konsekvensen for bygningsfredningen vil ved en evt. vedtagelse efter min mening blive positiv. For det første vil der dermed som ovennævnt være etableret en naturlig afgrænsning mellem det nationale plan: fredningen, og det mere lokale plan: bevaringen – uden at det ikke-fredede dermed prigsives. For det andet vil Fredningsstyrelsens medarbejdere kunne undgå en betragtelig frustration over, at fredning i dag med Michael Ottosens ord er »afhængig af den enkelte medarbejders indsigt i hele den samlede bygningsbestand i Danmark« – hvilket jo er umuligt. For det tredje vil der – som det ikke mindst vigtige – opnås en mere naturlig arbejdsdeling mellem på den ene side den centrale styrelse, der har det landsdækkende overblik, kendskabet til den nationale arkitektur, etc. – og det decentrale forskningsmiljø, museerne, som vil kunne tage sig af registreringerne i marken, undersøgelserne af egnbyggeskik og lokale bygningsmiljøer, etc. Sikres så en fornuftig fordeling af ressourcer til arbejdet – og lovfæstes både kommuners og museers *pligt* til at varetage ansvaret for de bevaringsværdige bygninger – vil en god løsning for en væsentlig del af kulturarven være nået!

– »Fredede bygninger«, udgivet af Miljøministeriet, Fredningsstyrelsen, København 1983.

– »Betænkning om Bevaringsværdige huse til beboelse«, Betænkning nr. 1010, Miljøministeriet 1984.

– »Den bevaringsværdige bolig på land og i by«, Miljøministeriet, Fredningsstyrelsen 1984.

– »Om byggeskik og vedligeholdelse«, Miljøministeriet, Fredningsstyrelsen 1984.

– »Bedre renoveringsskik«, udarbejdet af Fællestegnestuen ApS v. Tyge Arnfred m.fl., udgivet af Byggestyrelsen, Boligstyrelsen og Energiministeriet 1984.

– Michael Ottosen: »Bygningsfredningsloven, Historie og princip«, Archipress, Århus 1984.